

LITVÁN GYÖRGY

(1929–2006)

A következő nemzedékek rengeteg könnye sem lesz elegendő arra, hogy elsirassa ezt a generációt – ahonnan már Litván György is, végleg, hiányzik. Nekik, akik a múlt század húszas éveiben születtek, a történelem sodrában kétségbeejtően hamar kellett felnőniük, s a gyorsaság parancsa és kényszere ugyanakkor mintha mindvégig megőrizte volna bennük a lebírhatatlan fiatal. Szellemi erejük, morális állóképességük a legdrámaibb körülmények között formálódott a kezdetektől, és alakította is ezt a századot.

Hasonlóan ahhoz a nemzedékhez a XIX. és XX. század fordulóján, amely Litván György számára talán a legmeghatározóbb volt. Így lett az ő olvasata, szenvedélye, értelmezése révén mindannyiunk számára is azzá: a korszak nagy szellemei, gondolkodói, művészei és politikusai sokban az ő története – és történetírása – révén mutatkozott meg vészerhes aranykorként, melyben csaknem minden későbbi ígéret és minden kudarc benne rejtett. A Társadalomtudományi Társaság, a *Huszadik Század* című folyóirat, a Galilei Kör közegeiből és vonzásteréből emelkedett ki szeme előtt Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Károlyi Mihály. Litván apjának nemzedéke és szinte társasága volt ez, akik ellen később, egy meghatározó történelmi pillanatban fellázadt a fiúk nemzedéke, ám ez a lázadás valószínűleg forróbb vallomás volt, mint a mégoly őszinte normakövetés, jólneveltség vagy apológia lehetett volna. És – paradox módon – mind a valamikori lázadás, mind a későbbi megtérés ugyanazoknak az értékválasztásoknak a lényegéből fakadt.

Akárcsak a liberalizmus egykori elutasítása, majd lassú, ám feltétlen vállalása; csak éppen a történelem nem volt „ugyanaz” – vagyis a tágabb és meghatározóbb politikai-szociális kontextus, amely évtizedek váltakozásával volt képes azonos fogalmaknak akár a legellentétebb jelentést biztosítani.

Litván György és nemzedéke számára a legnagyobb élmény éppen ez a történelem volt, legyenek cselekvő részesei, elszenvedői vagy elemzői, s így is lett ez az ő működésének alanya és tárgya. Litván szinte minden részeseült: elszenvedésben, alakításban és analízisben; nem kínálkozott számára „kis szerep” – azt is főszereppé tudta változtatni, amit akár véletlenül osztott rá a sors. Esmélnkedése első pillanatától rendkívüli erőterben mozgott: kezdve az apai hagyomány elevenségétől és dominanciájától, amit az ifjúkor politikai kataklizmái után a háború rettenete és végének borzalmas katarzisa követett, majd pedig a belőle megszülető, borzalmas remények. Tizenévesen a saját bőrén érezkelhette a liberális hagyomány felbomlásának minden szükségszerűségét és kétségbeesését – és követhette az utat a „formális demokráciából” a gyilkos totális rendszerbe. A kiütéskeresés imperatívusza feltétlen volt: hogy efféle ne ismétlődessen meg soha többé. Politikai messianizmus és nyers életöszön ekkor szinte szino-

nim: Budapest füstölgő romjai fölött, a Dunába lőtt osztyájtársak emlékével, az Árpád-sávós tömegvilkosok között a higgadt analízis aligha következhet el – és talán morális indokokból sem.

Volt egyszer egy Feuerbach-tézis, amely éppen a magyarázat és változtatás minőségi különbségéről szólt – ennek a háború után szinte fellebbezhetetlen érvényességet biztosítottak a közelmúlt politikai eseményei. A változtatás elutasítása lett volna nyilván a súlyosabb vétek – mert annak következményei ismertek voltak –, mintsem „megforgatni” az egész világot; és aztán akár hibázni benne. Ekkor és ott alighanem csak a hibák nagyságrendje között lehetett választani. Ezt pedig éppen Litván későbbi, keserű diagnózisával szemben kell hangsúlyozni, aki szerzett immunhiányos betegségnek, ellenállhatatlan szellemi járványnak nevezte a maga marxista-leninista „fertőzöttségét”; noha a későbbi nemzedék számára inkább végletes és kockázatos védekezésnek tűnhet egy súlyosan immunhiányos történelmi fejlődés során, annak ismert és tapasztalt végveszélyével szemben. És a negyvenes évek marxizmusa – ahogy később a hatvanas éveké is – nem volt még sem az ötvenes évek könyörtelen dogmatizmusa, ahogy nem volt a nyolcvanas évek rituális és kollektív szklerózisa sem. És éppen a történész érzékelhette ennek a – hegeli eredetű – szellemi irányzatnak az alkalmasságát azoknak a társadalmi jelenségeknek a feltárására és értelmezésére, melyek az ő számára döntőek voltak. Ahogy meghatározó volt a marxizmus módszere és művei nyomán a szociológia revelatív ereje is. Mindez döntő lesz Litván számára is mind revelációjában, mind pedig meghaladásában; és szinte példászerűen szövődik művei és cselekedetei köré ennek a reflexióhálóknak megannyi szála és csomója.

És persze korrekciós pátosza is. A kritika és önkritika – Kanttól Marxon át Popperig –, amelynek egyik legfontosabb, szinte mitikus pillanata éppen az angyalföldi pártaktív legendás felszólalása volt 1956 tavaszán: amikor a fiatal tanár a zsarnok szemébe mondta, hogy Rákosi elvtárs elvesztette a dolgozó nép bizalmát. Az út innen egyenesen vezet a kollektív és feltétlen történelemkorrekcióig: az ötvenhatos tavasz inspiráló erjedésén keresztül a forradalomba: a történelemalakítás közvetlen és eufórikus élményéhez, amely másodsor hitette el ugyanazzal a nemzedékkel, hogy lehet remény a történelemben.

Ekkor ez a remény még szocialista, ezen belül emberarcú és nyilván navi. Szerte is foszlik azután november 4-e reggelén, amúgy a rendszerrel együtt dől meg, hiszen azon a vasárnapon a szovjet birodalom érdekei írták fölül és semmisítették meg a munkás-önigazgatás, a társadalmi tulajdon és a valóságosnak tűnő demokrácia értékeit. Sors és karakter válik szinonimmá akkor, amikor Litván november 4. után is folytatja a harcot.

De hát ez ismét csak „történelem”, melyet ha alakítani mégsem tudnak, akkor legalább értsék: a börtön erre paradoxul alkalmas, mind a zárkatársakkal folytatott beszélgetések és emlékezések révén, mind pedig azzal a nyers és történelmi rágalmakat érlelő brutalitással, amellyel a győztes fogvatartók fordulnak a számukra kibírhatatlan, többségükben megtörhetetlen és elnyomásukból, szenvedésükből is erőt merítő lázadók felé.

Mindezekkel a tanulságokkal vezet – az amnesztia nyomán – Litván útja vissza a történelemhez, már persze „stigmatizálva”, amíg csak fennáll a rendszer. Akkoriban s még évtizedekig úgy tűnik: örökké állni fog, s talán ezért, hogy abba a „történelembe” tér vissza, amelyben eredendően otthonos, és amelyhez már igazodni is kész: a századelő eszményeihez és hőseihez. Ahol ezek után a szociológia, az eszmetörténet éppoly fontos lesz számára, mint a különös sorskollíziók, életutak – és persze a források, amelyekén keresztül ez a világ a maga drámai teljességében megmutatható. Litván tág és érzékletes kontextusban mutatja fel a baljós aranykort. Nemcsak arra kíváncsi, hogy miféle esélyeket teremt meg és tékozol el a sajátosan magyar történeti fejlődés, de arra is, hogy miként formálódnak már a századelő szellemi fénykorában a későbbi lidércnyomások, amelyeket ugyanez a fejlődés szabadít majd a sorsának mindinkább kiszolgáltatott társadalomra. Optimista és tevékeny lényének megfelelően persze nem kétségbeesés-történetet ír, hanem a szó legdrámaibb értelmében a progresszióét: a szociológia első hazai műhelyeiről, Jászi Oszkáról, Szabó Ervinről, Károlyi Mihályról és számos fontos mellékalakról – mert éppen ennek a haladáshitnek az érvényességére kíváncsi. Szorgalommal, tudással, invencióval és – ne feledjük: egykor a történetírásnak is volt műzsaája – ihletettséggel teremt meg maradandóan azt a századfordulót és századelőt, amelyet korábban éppoly sikerrel rágalmazott a Horthy-korszak konzervatív történetírása, akárcsak a dogmatikus és „teleologikus” marxista történettudomány. Hogy a magyar szellemi élet visszakapta ezt a hagyományt, az nagyrészt az ő érdeme – és generációja olyan alakjaié, mint Hanák Péter, Szűcs Jenő, Horváth Zoltán, Szabó Miklós, Hajdú Tibor és mások.

És mindvégig, kutatásai során és elbeszélésének viszonyrendszerében, mintegy rejtett történetként ott van a másik, másként megrágalmazott hagyomány: 1956-é, amelyet nem hagyhatott magára, és amely sorsánál és személyiségénél fogva lett az ő azonosságtudatának legfontosabb története. Aligha vezethetett volna másfelé az útja, mint a demokratikus ellenzékhez, ahol ez az emlékezet eleven és hiteles lett – ám Litván számára mindvégig dialógusban az „első nyilvánosságnak” nevezett cenzurális szabadságkorlátozással; de ott is úgy fogalmazva, mintha mégis: egyetlen nyilvánosság volna csak.

A két történet – a századfordulóé és az ötvenhatos reményé – számos ponton egymásra vetült, és megindító transzparenciákkal szólt az elmondható az elmondhatatlanról. Olykor szinte profetikusan – Jászi Oszkár szellemét idézve – villantotta fel azokat az erővonalakat, amelyeket ugyan a tizenhárom napig tartó forradalom nem hosszabbíthatott meg, de amelyek a társadalomban mégiscsak kitapinthatók voltak; s azután az elérkező szabadsággal meg is mutatkoztak. Nagyszerű esszéje a hetvenes évekből, a *MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT* címében tartalmazta azt a drámai gondolatjelet, amely korábban is, későbbben is progresszió és nacionalizmus skízisével, ellentmondásaival, illetve vagy-vagyával cserélhetett fel a társadalmi fejlődés. És aminek főhőse – Litván számára meghatározó klasszikus – csak pillanatokra kapcsolódhatott a történelem alakításába, s akkor

is inkább csak menthetetlen helyzetekben: Jászi Oszkár. Ő volt Litván évtizedes kutatásainak és elemzéseinek legfőbb tárgya, példázat és esendő sors egyszerre, legfontosabb könyvének címszereplője. Rajta keresztül tárul fel legpontosabban – és számára legszemélyesebben – az a történelem, amely csaknem fél évszázados érdeklődésének lényege volt, és finom távolságtartással, illetve elementáris empátiával mutatkozik meg az a karakter, amely nagyobb lehetett sorsánál.

Hogy iskolát nem teremthetett, az talán – és sajnálatosan – szükségszerű volt. Intézményt azonban teremthetett: legfontosabb történetének feltárására, dokumentálására, elemzésére, az Ötvenhatos Intézetet. A Vár és a Dohány utca között szinte történeti távlatban szemlélte az utóbbi mandátumát: az emlékezet teljes terének megteremtését, a rágalmak és szelektív élmények mitológiájának helyettesítését a történeti tudással. Így nem csak azt tudta pontosan, hogy ennek az intézménynek egyszerre erénye és teherterele lesz időszakos szerepe, de feltehetően azt is, hogy majd egy következő nemzedéknek kell elmondania pontosan és maradandóan azt a történetet, amelyet résztvevői szükségképpen csak saját optikájuk szerint láthatnak, s csak így tudnának örökül hagyni.

Hogy ez a töretlen szellemi erőből fakadó moralitás feltétlen volt, azt drámaian mutatta meg testi ereje s annak fogyatkozása is. Úszott, síelt, evezett, kirándult; saját testének érzékelése, ereje, öröme az életszereteten keresztül is őrizte azt a szellemi erőt, amely azután a betegség elhatalmasodásával együtt ugyancsak és megrendítően „elhatalmasodott”. Felvette a küzdelmet a reménytelennel, és olykor szívszorító, máskor magasztos pillanatokban bizonyította, hogy az erő elsősorban belülről fakad, a személyiségből és a jellemből.

Azután nem volt tovább – Litván talán nem alulmaradt, hanem csak engedett egy hatalmasabb szükségszerűségnek. Ahogy korábban is többször – előbb, amikor bekapcsolódott a történelem alakításába, majd amikor annak írását választotta, végül pedig azzal a bölcs, olykor harcos rezignációval, amellyel az elért szabadságot fogadta – fogyatkozó illúziókkal, ám időről időre szembesítve saját korát és kortársait a legfontosabb imperatívuszokkal: sajtóban, vitákban, fontos beszélgetésekben. Hogy mennyire látta és tudta követni mindazt, ami végül az emlékezés terét a fél évszázados évfordulón elhomályosította – az erőszak, a politikai gátlástalanság, Árpád-sáv és becsapott szimbólumok nyomán egészséges felháborodása felhevíthette-e beteg testét, aligha tudható, de egy alapvető szókapcsolatnak életével és műveivel adta vissza eredeti, autentikus és megrendítően személyes értelmét.

Annak, hogy történelmet írt.

Nagy András